

Odkrývání monumentálního chrámu typu *in antis* v lokalitě Tel Moca

David Rafael Moulis

*Katedra Starého zákona
Evangelická teologická fakulta
Univerzita Karlova*

Abstract

The temple at Moza is truly unique, for the first time in the history of Israel, and thus the Kingdom of Judah, we have archaeological evidence of a temple whose style we know from the description of Solomon's Temple in the Bible. The discovery of the temple at Tel Moza, which will be written about for decades to come, was made almost by accident thanks to the construction of a highway bridge near Jerusalem. For many years, archaeologists had no idea that the monumental building they had discovered was actually a temple. This, according to preliminary results, existed for most of Iron Age II (about 900 B.C.E. – 6th century B.C.E.). Despite expectations that most Judahite shrines would be abolished during the late 8th century B.C.E. as a result of religious reforms, the temple is all the more unique.

Úvod

Nález chrámu v Tel Moce, o němž se bude v odborných i populárních kruzích hovořit a psát ještě několik dalších desetiletí, byl učiněn takřka náhodou. A to díky výstavbě dálničního mostu nedaleko Jeruzaléma. Archeologové řadu let neměli tušení, že monumentální budova, kterou objevili, je vlastně chrámem. Ten podle předběžných výsledků existoval po většinu doby železné II (asi 900 př. Kr. – 6. století př. Kr.). Navzdory očekávání, že většina, ne-li všechny judské svatyně měly být zrušeny nejpozději v průběhu konce 8. století př. Kr. v důsledku náboženských reforem, je objev chrámu o to více unikátní. Právě v Moce, jen necelých sedm kilometrů od Šalomounova chrámu v Jeruzalémě, existoval další monumentální chrám, který zajišťoval

zdejší kultické potřeby. Kromě toho byla Moca významným ekonomickým a administrativním centrem.

O lokalitě

Přibližně sedm kilometrů západně od Chrámové hory v Jeruzalémě se sbíhají dvě údolí – Nachal Sórek a Nachal Moca se sezónními potoky a několika prameny. Unikátní poloha místa v úrodném údolí, které přitahovalo divokou zvěř a s ní lovce a sběrače už v paleolitu, umožnila rozvoj zemědělství a vznik neolitického sídliště před 9000 lety. Nejprve v kopci (na dnešním telu) a později v údolí.¹ Moce se proto někdy říká obilnice Jeruzaléma.

Nedaleko odtud vedla už ve starověku cesta spojující Šefelu (nížinu) na západě s Jeruzalémem na východě. Asi ve třetině svahu nad údolím byl v roce 2012 nalezen judský monumentální chrám z doby železné II ve stylu nazývaném *in antis* a k němu přilehlá sila. Pod chrámem i v jeho okolí byla objevena obilná sila vykopaná do země. Moca tak byla interpretována jako královské administrativní centrum, které sloužilo jako ohromná sýpka a redistribuční centrum. Po další staletí byly ve svahu stavěny terasy k provozování terasovitého zemědělství, tak aby nedocházelo k erozi kvalitní zeminy. Nejnovější a poslední osídlení zde tvořila arabská vesnice Qalunija, která zanikla relativně nedávno – v roce 1948.²

V Bibli o chrámu v Moce neexistuje žádná písemná zmínka, přestože je pravděpodobné, že bibličtí autoři o něm museli vědět a záměrně jeho existenci zapřeli. Místo mohlo být později přejmenováno na Obéd-Edóm,³ kde měla být podle Bible⁴ ukrývána archa úmluvy. Zde se však jedná o jedno z několika možných míst, které můžeme spojovat s Mocou. Samotné místo Moca je zmíněno jen jednou v knize Jozue bez dalších detailů – v seznamu měst patřících Benjamínovcům.⁵

Historie výzkumu

Současný projekt *Tel Moza Expedition Project* vedený od roku 2019 Odedem Lipschitem z Telavivské univerzity a Shuou Kisilevitz z Telavivské uni-

¹Lokalita je rozdělena na dvě části. „*Megasite*“ Moca (někdy též megaprojekt Moca) je označení pro neolitickou lokalitu v údolí a Tel Moca označuje lokalitu s chrámem ve svahu. V tomto příspěvku, i když se místy hovoří jen o Moce, chápeme tím tel.

²Kisilevitz – Lipschits 2020a: 44.

³Více k tématu viz Na'aman 2017: 3–13.

⁴2S 6,10.

⁵Jz 18, 26.

Obrázek 1: Pohled na nádvoří chrámu směrem k jeho vchodu (foto: autor).

verzity a Izraelského památkového úřadu navazuje na šest záchranných expedic. U prvních tří kampaní stáli Zvi Greenhut a Alon de Groot. Vše začalo v roce 1993, v době, kdy probíhaly průzkumné práce před plánovanou výstavbou nové silnice mezi Jeruzalémem a Tel Avivem. Během nich byly objeveny archeologické pozůstatky z doby železné II (10.–6. století př. Kr.): síla (obr. 5), skladovací prostory a budovy. Mezi nimi zaujala archeology především *budova 500*, tehdy chápaná jako veřejná stavba, u níž byla připuštěna myšlenka, že mohla mít kultickou funkci.⁶ Do roku 2013 proběhlo několik dalších záchranných výzkumů (2002, 2003, 2012 a 2013), při nichž byl před monumentální *budovou 500* nalezen velký kamenný obětní oltář. Tak už nebylo pochyb o funkci budovy jako chrámu. Archeologové museli místo z důvodu výstavby mostu opustit. Ještě před tím byly nálezy odborně zakryty a zasypany dovezeným pískem, aby se v budoucnu dalo rozpoznat, co už bylo kdysi odkryto. V roce 2019 byl výzkum obnoven a archeologové se mohli za účasti českého týmu odborníků z Evangelické teologické fakulty Univerzity Karlovy (pod vedením prof. Filipa Čapka, prof. Martina Prudkého a autora tohoto článku) pustit do dalšího opatrného odkrývání chrámu. Nyní už mezi mostními pilíři, kryti před deštěm a sluncem. Vý-

⁶Greenhut – De Groot 2009: 37.

zkum v roce 2020 byl kvůli covidové situaci zrušen a přesunut na rok 2021 (obr. 1), kdy se k výzkumu přidala Univerzita Osnabrück a větší počet studentů i dobrovolníků nejen z Izraele. Expedice se tak mnohonásobně rozrostla, čímž bylo možné zkoumat více sektorů najednou.

Datování chrámu a jeho popis

Budovy stylu *in antis* jsou charakteristické dvěma sloupy mezi předsunutými bočními zdmi (antami). Většinou se objevují u monumentálních staveb, jako jsou chrámy, a označují se jako severosyrský či anatolský stavební styl. Chrámy *in antis* se vyskytují v Levantě a Mezopotámii už od 3. tisíciletí př. Kr. a v Anatolii se s nimi můžeme setkat i v 1. polovině 1. tisíciletí př. Kr.⁷ Je pro ně typické členění budovy do tří základních prostor (předsíň, hlavní chrámová loď a velesvatyně). Architektonicky podobné chrámy z doby železné byly objeveny například v tureckém Tell Tajinát (8.–7. století př. Kr.)⁸ a syrském Ajn Dára (14.–8. století př. Kr.)⁹ S tím, že nejbližší jsou si chrámy v Ajn Dára, Moca a biblický popis Šalomounova chrámu. Chrám v Moce *in antis* (označen číslem 4601) byl na základě analýzy keramiky datován do přelomu 10. a 9. stol. př. Kr. Vzorky pocházely ze základů, výplní a z podlah první stavební fáze chrámu.¹⁰ Avšak pro přesnější určení stáří chrámu bude potřeba získat vzorky určené pro další přesnější metody jako je radiokarbonová metoda, optická luminiscence, termoluminiscence, archeomagnetické datování a dendrochronologie. Toto je ale jen jeden z cílů obnoveného archeologického výzkumu chrámu pod dálničním mostem. Doposud s jistotou neumíme říci, do kdy budova sloužil jako chrám. Zatím se předpokládá, že do roku 586 př. Kr., kdy Judsko a Jeruzalém zpustošila babylónská vojska vedená králem Nabukadnesarem, avšak Moca zničena nebyla.¹¹ Nicméně je stále otevřená otázka, zda chrám neexistoval i do mnohem pozdějších dob, např. do 4. století př. Kr., kdy oblast dobyl Alexandr Veliký. Důkazy pro toto tvrzení nám chybí a můžeme jen hádat, zda se povede získat nějaké další informace. V Judsku nemáme další podobný chrám, který by se mohl použít jako paralela. Jediným judským chrámem z doby železné je svatyně v Aradu, která přestala svému účelu sloužit kolem r. 715 př. Kr.¹²

⁷Mierse 2012: 13–14. Více k chrámům stylu *in antis* viz Novák 2012, Moulis 2020 a Moulis 2022.

⁸Harrison 2012: 6–10.

⁹Monson 2000: 20nn.

¹⁰Kisilevitz – Lipschits 2020b: 300 a Kisilevitz – Lipschits 2020a: 40.

¹¹Kisilevitz – Lipschits 2020a: 44.

¹²Herzog 2002: 67.

Obrázek 2: Velký obětní oltář na nádvoří, v pozadí je vchod do chrámu (foto: autor).

Na nádvoří s velkým obětním oltářem (obr. 2), odpadní jámou a stolem pro předkládání obětí (plochou kamennou stavbou) stojí obdélníková budova s rozměry 13 × 18 metrů (stav v roce 2012) s orientací charakteristickou pro svatyně, totiž v ose východ – západ. Na severní straně byla přidána podlouhlá postranní místnost o velikosti 1,5 × 7 metrů (stav v r. 2019). Kvůli poloze chrámu na okraji svahu, který při sezónních deštích splavuje voda do údolí, dochází od starověku k erodování stavby a některé její části jsou nenávratně ztraceny. Jižní část budovy je zachována velmi špatně, zatímco zachovalejší severní část má zesílenou zeď, aby odolala tlaku svahu, a má stále původní šířku 1,5–2,5 metru. Vstupní část (portikus) byla tvořena sloupy mezi antami. Ze sloupů se dochovala jen severní základna, na níž kdysi stála patice sloupu. Podél vnitřních stran severní a jižní stěny se dochovaly kamenné lavice, na něž se zřejmě odkládaly obětiny. V západní části chrámu byla odkryta zvýšená kamenná podlaha, pod níž však nebyla žádná starší podlaha, která by odkazovala ke stavebním úpravám a zvyšování podlah. To znamená, že se podlaha směrem k zadní západní stěně, kde měla být velesvatyně, postupně zvedala.

Na konci roku 2019 byla odkrytá délka chrámu 21 metrů.¹³ Nikdo příliš nedoufal, že na hraně svahu bude možné najít další zachované metry severní zdi. Podobná skepse byla a stále je ohledně nálezů velesvatyně, coby nejposvátnějšího prostoru svatostánku. Před vchodem do chrámu stojí oltář z neopracovaných kamenů o rozměrech 1,35 × 1,4 metru (na délku a šířku). Poblíž oltáře byla vyhloubena jeden metr hluboká oválná odpadní jáma. Do ní byly odhazovány zbytky z obětních rituálů (popel, kosti z kulticky čistých zvířat a zlomky kultických keramických nádob).¹⁴ S ohledem na délku užívání stavby se musíme ptát, kde byl uložen další odpad. Čeká tak na své odkrytí další podobná jáma nebo jámy?

Cíle obnoveného archeologického projektu po roce 2019

Archeologové se na Tel Mocu vrátili po šesti letech od doby, kdy museli místo předat stavbařům. Kvůli nálezům chrámu musely být stavební plány mostu upraveny tak, aby například žádný z pilířů nestál nad chrámem. Jediná část, která musela být „obětována“, byl kamenný stůl pro předkládání obětí nedaleko odpadní jámy. Zbytek chrámu bylo nejprve nutné zbavit navezeného písku, jímž byla stavba zakonzervována a chráněna před těžkou technikou, která se po ní během výstavby mostu pohybovala. Po pečlivém očištění mohl začít samotný archeologický výzkum, jehož cíle byly následující:

1. Odebrání vzorků pro přesnější datování jednotlivých stavebních fází chrámu.
2. Přezkoumat kontrolní bloky, aby se dal zjistit počet podlah v chrámu a na nádvoří.
3. Pokračovat v odkrývání doposud netknutých částí stavby a pokusit se nalézt západní zeď chrámu, severozápadní roh a velesvatyni.
4. Odkrýt nové oblasti (Moza – East) východně před chrámovým okrskem.
5. Nalézt vztah mezi chrámem a sily ve východní části.

Předběžné výsledky výzkumu po sezónách 2019 a 2021

V roce 2019 se nám povedlo odkrýt nové plochy, ke kterým se během záchranného výzkumu nestihly předchozí expedice dostat, ale také jsme se

¹³Kisilevitz – Lipschits 2020b: 300–301.

¹⁴Kisilevitz 2015: 151.

Obrázek 3: Severozápadní roh chrámu a část západní zdi (foto: autor).

soustředili na kontrolní bloky, z nichž se zatím nepodařil určit přesný počet podlah ve východní části nádvoří před chrámem. Zatím jsou rozpoznány minimálně čtyři. Tyto ještě bude nutné analyzovat v širším nálezovém kontextu a přiřadit je ke správným vrstvám a podlahám v jiných místech lokality. Jedná se téměř o mikroarcheologii, kdy je potřeba pečlivě sledovat každý centimetr kontrolního bloku.

Ve stejném roce 2019 se v oblasti West podařilo odkrýt další tři metry severní zdi chrámu, a tak se naskytla naděje, že bychom mohli nalézt i očekávanou západní zeď. Bohužel se tak nestalo a ke konci sezóny se zdálo, že zeď v těchto místech končí, přestože kdysi pokračovala dále. O to větší pro nás bylo v roce 2021 překvapení, když se prokázalo, že zeď v hloubce pokračuje o další tři metry a před zraky archeologů se objevil severozápadní roh chrámu a část západní zdi (obr. 3). Nejen, že tak zůstávají naděje na nalezení nejposvátnějšího prostoru – velevatyně, nebo alespoň její části, ale nyní je možné stanovit přesné rozměry chrámu. Tím bylo možné vyvrátit názory, že chrám v Moco odpovídá rozměrům v popisu Šalomounova chrámu. Míry nejsou totožné, což však nemusí být zklamání, neboť důležitý je pro nás nyní fakt, že biblický text popisuje druh chrámu, který byl v Judsku archeologicky potvrzen (bez ohledu na jeho rozměry).

Výzkum se soustředil také na postranní místnost chrámu. Na jeho konci byl objeven výklenek, s jehož interpretací je potřeba počkat, dokud nebude prověřeno, že nebyl vytvořen sekundárně již ve starověku poté, co už svatyně nesloužila svému účelu. Prozatím si můžeme opatrně nastínit, co by znamenalo, pokud by se potvrdilo, že výklenek je původní. Máme zde vedlejší místnost zakončenou výklenkem. Hlavní božstvo bývalo tradičně uctíváno v hlavní lodi, což znamená, že v boční místnosti bylo uctíváno vedlejší božstvo. Toto by zcela změnilo pohled na podobu judského kultu, respektive jeho oficiální rovinu, kdy bylo uctíváno více božstev najednou.

Na problematiku monoteismu navazuje další nález, ke kterému došlo na začátku sezóny v roce 2021. V jedné z vnitřních stěn chrámu byl objeven fragment reliéfu (obr. 4), na němž jsou patrné nohy zobrazené z boku. Podobně býval zobrazován bůh bouře Baal, jiná božstva i smrtelníci.¹⁵ Reliéfy podobného stylu s bohem bouře i chetitským králem Taitou byly nalezeny v chrámu boha bouře v syrském Aleppu.¹⁶ Dokud se nepodaří nalézt zbytek reliéfu, bude určení postavy ztíženo a tím nejsou možné ani interpretace nálezu. O původu kamene toho zatím také příliš nevíme, ale pokud by se jednalo o zobrazení Baala, jak navrhuji vedoucí výzkumu, mohl by pocházet z nějaké starší svatyně v Moce, jejíž existence se zdá být doložena.

Pozůstatky budovy, které se pracovně v angličtině říká *pre-temple* a kterou se podařilo odkrýt na nádvoří chrámu, nesou označení 8528. Jedná se o nálezy z doby železné IIA,¹⁷ ale nemusí to být doklady první náboženské stavby v místě a reliéf by mohl pocházet z mnohem starší doby. S jistotou víme, že kámen byl do zdi chrámu použit sekundárně a stavitel nemusel tušit, co je na kameni vyobrazeno. Jen použil stavební materiál, který zrecykloval.

Během sezóny v roce 2021 jsme se soustředili na dvě oblasti, pojmenované jednoduše Moza – East a Moza – West. Moca – West jsme si představili výše a nyní ještě zbývá zmínit Moza – East (obr. 5 a 8). V této oblasti přiléhající k východní straně nádvoří se povedly odkrýt budovy z doby železné IIB/C (8.–6. století př. Kr.). V nich čekaly na odkrytí sošky koníků nebo jejich fragmenty (obr. 6). Ty jsou spojovány s kultem a nejedná se o první takovýto nález v místě. Sošky dvou koníků byly nalezeny nedaleko obětního oltáře u stolu pro předkládání obětí již během sezóny v letech 2012–2013.¹⁸ Jedná se o nejstarší doloženou sošku koníka v Judsku (nejpozději 9. stol. př. Kr.),

¹⁵Moulis 2022: 46.

¹⁶Kohlmeyer 2009: 190–202.

¹⁷Kisilevitz – Lipschits 2020b: 304.

¹⁸Společně s těmito zoomorfními soškami byly na stejném místě objeveny také antropomorfní hlavy. Více k tomuto viz Kisilevitz – Lipschits 2020a: 44, Kisilevitz 2016 a Kisilevitz 2015: 158nn.

Obrázek 4: Reliéf s nohami „baalovského typu“ (foto: autor).

přestože se masivně vyskytují až od 8. do 6. století př. Kr.¹⁹ Sošky koníků jsou spojovány s elitou (vojáky, obchodníky) a je nutno poznamenat, že nezobrazují božstvo, i když jejich součástí někdy bývá i jezdec.²⁰

Odkryté budovy a další přilehlé stavby k nádvoří zřejmě sloužily jako administrativní prostory. Tato část vykopávek je důležitá také tím, že spojuje posvátný okrsek a ekonomicko – zemědělskou oblast. Tak jak už tomu bývá, poslední den sezóny roku 2021, když se vše uklízelo a připravovalo na závěrečné fotografování, bylo objeveno další silo v oblasti Moza – East. Nebylo to však jediné nově objevené silo. Jiné, mnohem větší bylo odkryto severně od chrámu. Zatím bylo v lokalitě odkryto 16 sil, z toho jedno se nachází pod budovou chrámu z přelomu 10. a 9. století př. Kr, a pro nás je to potvrzení faktu, že místo bylo ekonomicky aktivní již před stavbou chrámu 4601. V té době (10. století př. Kr.) zde stála menší a starší svatyně 8528, která je však doposud odkryta jen částečně a k naší smůle je velmi špatně dochována (patrně jsou především základny pod sloupy v několika

¹⁹Kisilevitz 2015: 15.

²⁰Kletter-Saarelainen 2014: 205 a Moulis 2022: 153.

Obrázek 5: Oblast Moza – East s obilnými sily (foto: autor).

řadách).²¹ Tak jak místo rostlo ekonomicky, tak se rozrůstalo i kultické centrum – chrám.

Závěrem: očekávání od sezóny v roce 2022

Jedna ze zásadních otázek byla otevřena v průběhu odkrývání tzv. západní zdi, která snad uzavírá chrám. Pod touto zdí byla v závěru sezóny 2021 odhalena část níže položené výrazně masivnější zdi vystavěné vůči západní zdi v úhlu asi 45 stupňů (obr. 7), což je mimo tradiční osu východ – západ, která je charakteristická pro sakrální architekturu. Keramika, ač ve velmi omezeném množství z těsného okolí zdi, byla datována do doby bronzové. Proto se archeologové na zeď zaměří i v budoucnu, aby zjistili, jaký je její vztah k chrámové západní zdi. Dále se pokusíme zjistit, o jakou stavbu se v případě starší masivní zdi jednalo a zda ji lze skutečně datovat do doby bronzové. Tím by lokalita dostala zcela nový rozměr.

²¹Kisilevitz – Lipschits 2020b: 304–305.

Obrázek 6: Jeden z nalezených terakotových koníků z roku 2021 (foto: autor).

Jelikož jsme se přesvědčili, že pod západní zdi byla zachována mnohem starší architektura, máme pořád naději, že by mohla být odkryta další část západní zdi směrem k okraji svahu a možná dojde i na objevení velesvatyně.

Pozornost bude věnována odkrývání vnitřních prostor svatyně a také místům před špatně dochovanými zdi na jižní části stavby. V jižní části Moza – West vně chrámu začal být odkrýván čtverec, který má zajistit celkový profil osídlení od nejstarších období až po závěrečné fáze lokality. I toto místo bude dále zkoumáno. Na severní straně chrámu budou doodkryta a částečně (většinou z poloviny) vyčištěna síla, stejně jako v sektoru Moza – East. Jedním z hlavních úkolů tak zůstává pokračování v odkrývání a interpretace prostoru mezi chrámem a síly, abychom zjistili, jakou roli měly zde nalezené budovy.

Chrám v Moca je opravdový unikát, neboť poprvé v dějinách Izraele, potažmo Judského království máme archeologický doklad chrámu, jehož styl známe z popisu Šalomounova chrámu v Bibli. Víme, že v místě probíhaly zápalné oběti na oltáři stojícím na nádvoří, což dokládají nalezené kosti se zářezy po porcování masa kulticky čistých zvířat v jámě u oltáře. Odpadní jáma obsahovala také popel a keramiku. Nedaleko od ní byly *in situ* nalezeny fragmenty zoomorfních a antropomorfních sošek. Ty máme poprvé

Obrázek 7: Západní zeď chrámu a pod ní starší zeď předběžně datovaná do doby bronzové (foto: autor).

Obrázek 8: Oblast mezi chrámem a obilnými sily (foto: autor).

doloženy v čistě kultickém nálezovém kontextu. Neznamená to však, že by se jednalo o sošky božstev. Spíše jde o předměty, které byly v době železné II populární a hojně používány v soukromí. Nově zde máme doloženo jejich používání také v oficiálním kultu během náboženských obřadů.

Literatura

- Greenhut, Z. – De Groot, A. (2009): *Salvage Excavations at Tel Moza – The Bronze and Iron Age Settlements and Later Occupations*. IAA Reports 39. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.
- Harrison, T. P. (2012): West Syrian megaron or Neo-Assyrian Langraum? The Shifting Form and Function of the Tell Ta'yīnāt (Kunulua) Temples. In J. Kamlach (ed.), *Temple Building and Temple Cult. Architecture and Cultic Paraphernalia of Temples in the Levant (2.–1. Mill. B.C.E.)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 41–54.
- Kisilevitz, S. (2015): The Iron IIA Judahite Temple at Tel Moza. *Tel Aviv*, 42, 147–164.
- Kisilevitz, S. (2016): Terracotta Figurines from the Iron Age IIA Temple at Moza, Judah. *Les Carnets de l'ACoSt*, 15, 1–7.
- Kisilevitz, S. – Lipschitz, O. (2020a): Another Temple in Judah: The Tale of Tel Moza. *Biblical Archaeology Review*, 46/1, 40–49.
- Kisilevitz, S. – Lipschitz, O. (2020b): Tel Moza: An Economic and Cultic Center from the Iron II (First Temple Period). In H. Khalaily – A. Re'em – J. Vardi – I. Milevski (eds.), *The Mega Project at Motza (Moza): The Neolithic and Later Occupations up to the 20th Century: New Studies in the Archeology of Jerusalem and Its Region*. Jerusalem: Israel Antiquity Authority, 295–312.
- Kletter, R. – Saarelainen, K. (2014): Horses and Riders and Riders and Horses. In A. Rainer et al. (eds.), *Family and Household Religion: Toward a Synthesis of Old Testament Studies, Archaeology, Epigraphy, and Cultural Studies*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 197–224.
- Kohlmeyer, K. (2009): The Temple of the Storm God in Aleppo During the Late Bronze and Early Iron Age. *Near Eastern Archaeology*, 72/4, 190–202.
- Mierse, W. E. (2012): *Temples and Sanctuaries from the Early Iron Age Levant: Recovery after Collapse*. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Monson, J. (2000): The New 'Ain Dara Temple: Closest Solomonic Parallel. *Biblical Archaeology Review*, 26/3, 20–35.
- Moulis, D. R. (2022): *Náboženský kult starověkého Izraele pohledem archeologie*. Praha: Vyšehrad/Albatros.
- Moulis, D. R. (2020): Extraneous Influences and Origins of the Sacred Architecture in the Iron Age Judah. In K. Šašková (ed.), *Climb the Wall*

of Uruk... Essays in Honor of Petr Charvát from his Friends, Colleagues and Students. Plzeň, Západočeská univerzita v Plzni, 21–36.

Na'aman, N. (2017): The House Temple at Tel Moza near Jerusalem: The House of Obed-Edom? *Tel Aviv*, 44 /1. 3–13.

Novák, M. (2012): The Temple of 'Ain Dāra in the Context of Imperial and Neo-Hittite Architecture and Art. In J. Kamlach (ed.), *Temple Building and Temple Cult. Architecture and Cultic Paraphernalia of Temples in the Levant (2.–1. Mill. B.C.E.)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 41–54.

